

ТЕМА 1. ОСНОВИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ

1. Основні теорії походження держави

Патріархальна теорія (Аристотель, Р. Філмер, Н.К. Михайловський, М.Н. Покровський). Відповідно до цієї теорії держава походить від патріархальної сім'ї, внаслідок її розростання: сім'я — сукупність сімей (селище) — сукупність селищ (держава). Аристотель називав людину політичною твариною, яка вступає у відносини з людьми з метою виживання. Відбувається утворення сімей. Розвиток цих сімей у результаті розмноження призводить до створення селищ, їх об'єднання утворюють державу.

Отже, держава з'являється як результат сімейних взаємовідносин, а влада монарха трактується як продовження влади батька (патріарха) у сім'ї, яка є «батьківською» за характером. Натепер ця теорія не може бути прийнята, однак її деякі елементи, насамперед роль сім'ї у становленні державності, повинні враховуватися.

Теологічна теорія (Фома Аквінський) ґрунтується на ідеї божественного створення держави з метою реалізації загального блага. Вона обґрунтовує панування духовної влади над світською, церкви — над державою. Кожній людині наказується упокоритися перед волею Бога, який встановив державну владу, підкоритися тій владі, яка санкціонована церквою. Теологічна теорія пронизана ідеєю вічності держави, її непорушності. Звідси випливає твердження про необхідність збереження в незмінному вигляді всіх існуючих у суспільстві державно-правових інститутів.

У теологічній теорії важко знайти елементи, прийнятні для сучасного світського трактування походження держави, її раціональним зерном можна вважати ідею про укріплення порядку як загального блага в державі. Правда, такий порядок, відповідно до цієї теорії, створюється за допомогою божественної сили, що виключає активність людини.

Договірна (природно-нравова) теорія (Г. Гроцій, Б.Спіноза, Т.Гоббс, Дж.Локк, Ж.-Ж.Руссо, Я.Козельський, М.Радищев, І.Кант). Дана теорія ґрунтується на ідеї походження держави в результаті угоди (договору) як акта розумної волі людей. Об'єднання людей в єдиний державний союз розглядається як природна вимога збереження людського роду і забезпечення справедливості, свободи і порядку.

В основу теорії природного права покладено тезу про те, що державі передував природний стан людей. Він уявлявся авторам теорії неоднозначним. Гоббс вважав, що в природному стані відбувається «війна всіх проти всіх». Руссо, навпаки, малював райдужну картину свободи і рівності. Проте усі вони розглядали державу як продукт людської діяльності і прагнення людей до виживання. Домовившись про створення держави, люди або передають правителю частину своїх природжених прав, щоб потім

одержати їх з його рук (один варіант трактування походження держави), або домовляються про збереження своїх природних прав (інший варіант). У будь-якому разі передбачається забезпечення прав і свобод людини в рамках держави.

Зрозуміло, об'єктивні причини виникнення держави не можна пояснити тільки договором, їх значно більше. Водночас договір відіграє істотну роль у створенні ряду держав, практиці їх державного будівництва. Так, Конституцією США закріплений договір між народами, які перебувають у складі держави, і визначені його цілі: затвердження правосуддя, охорона внутрішнього спокою, організація спільної оборони, сприяння загальному добробуту.

Органічна теорія (Г.Спенсер) ототожнює процес виникнення і функціонування держави з біологічним організмом. Уявлення про державу як про своєрідну подобу людському організму сформульовані ще давньогрецькими мислителями. М. Спенсер у ХІХ ст. розвив цю думку, заявивши, що держава — це суспільний організм, який складається з окремих людей, подібно до того, як живий організм складається з клітин.

Відповідно до його теорії держава, як й усяке живе тіло, ґрунтується на диференціації та спеціалізації. Диференціація означає, що держава спочатку виникає як найпростіша політич-

на реальність і в процесі свого становлення ускладнюється, розростається. Цей процес завершується загибеллю держави в результаті її старіння. Спеціалізація припускає, що формування держави супроводжується об'єднанням індивідів у групи-органі, кожна з яких здійснює певну, тільки їй властиву функцію. У результаті складається система органів держави. Й усе це відбувається як у живому організмі, частини якого спеціалізуються на певній функції в системі цілого.

Таке уявлення про державу здається, на перший погляд, наївним і ненауковим, проте й тут є раціональне зерно. Воно виявляється у визнанні зв'язків законів суспільного життя і законів природи, розумінні того, що людина стає істотою суспільною, будучи вже біологічно сформованим індивідом із волею і свідомістю. Іншими словами, людина спочатку є створінням природи, потім -- членом суспільства, а потім -- громадянином держави.

Позитивним можна назвати обґрунтування диференціації (розподіл на класи) та інтеграції суспільного життя (об'єднання людей у державу).

Теорія насильства (Є. Дюринг, Л. Гумплович, К. Каутський) пояснює виникнення держави як результат війн, насильницького підкорення одними людьми інших (у Є. Дюринга — частини суспільства іншою частиною, у Л. Гумпловича і К. Каутського — одного племені іншим).

Названі дослідники відкидають внутрішні соціально-економічні причини походження держави. Всі державно-правові інститути, що існують у суспільстві, виводяться ними з голого насильства. Насильство лежить і в основі виникнення приватної власності.

Державна влада, на думку Л. Гумпловича, виникає із фізичної сили, із панування племені, яке спочатку фізично переважає над іншим плем'ям, а згодом перетворюється на панування класу.

К. Каутський підкреслював, що лише там, де є насильство, виникає поділ на класи. Цей поділ на класи виникає не внаслідок внутрішнього процесу, а у результаті захоплення однієї общини іншою. У результаті виникає одне об'єднання з двох общин: одна — панує, інша — гнобиться.

Лише теорією насильства не можна пояснити походження держави. Проте ряд ідей, що складають зазначену теорію насильства, заслуговують на увагу. Історичний досвід свідчить, що завоювання одних народів іншими було реальним фактом існування державності протягом тривалого часу (наприклад, Золота Орда). Елементи насильства супроводжують створення будь-якої держави (римської, давньогерманської, Київської Русі). Насильство — боротьба між Північчю і рабовласницьким Півднем -відіграло певну роль у створенні США.

Матеріалістична (класова) теорія (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін) ґрунтується на тезі про економічні причини (наявність приватної власності) виникнення держави, які породили розкол суспільства на класи з протилежними інтересами. К. Маркс писав, що держава є «орган панування, орган гноблення одного класу іншим». В. Ленін називав державу «машиною для підтримки панування одного класу над іншим». У їх трактуванні держава забезпечує переважні інтереси економічно панівного класу за допомогою спеціальних засобів підкорення і управління.

Позаяк Є. Дюринг, Л. Гумплович в основу виникнення держави поклали чинники внутрішнього або зовнішнього насильства, К.Маркс, Ф.Енгельс, В. Ленін керувалися положенням про те, що держава — не сила, нав'язана ззовні, а результат внутрішнього поступу суспільства.

Ця теорія має чимало позитивних якостей. Економічний чинник, покладений в основу становлення держави, може краще пояснити суспільні явища, ніж інші чинники — психологічні, біологічні, моральні, етнічні, хоча й вони повинні враховуватися. Класовий підхід дає можливість для аналізу виникнення держави, визначення сутності держави. Проте він не є єдиним і пріоритетним усіх часів і народів. Надмірний акцент на ролі класів і класової боротьби у виникненні держави призвів прихильників цієї теорії до ряду міфологічних висновків. Держава проголошувалася тимчасовим явищем, що виникло разом із виникненням класів. Вважалося, що держава відіме разом

із відмиранням класів і встановиться суспільство комуністичного самоврядування.

Недооцінювався ідеологічний чинник (свідомість), який, разом із матеріалістичним (буття) відіграє істотну роль.

2. Загальні закономірності виникнення держави

У далекій давнині держави не було. Умовно цей період можна назвати додержавним суспільством, яке поетапно було:

- праобщиною (первісне людське стадо);
- родовою общиною;
- селянською общиною.

Община — універсальна форма організації аграрних та інших ранніх суспільств, через яку пройшли (або проходять) усі народи світу. В період існування праобщини закінчився біологічний розвиток людини, виникли штучні житла і знаряддя праці з метою самозбереження і життєзабезпечення. Люди об'єднувалися в колективи, збудовані на кровнородинних зв'язках, із владою ватажка. Це стало початком соціальної організованості, яка розвинулася в період родової общини завдяки колективізму у виробництві і споживанні. Оскільки знаряддя праці були примітивними, а продуктивність праці — низькою, родова община користувалася усім спільно — мала спільну власність, рівномірний розподіл засобів до життя (дільба порівну).

Головну роль у родовій общині спочатку відігравала жінка (матріархат), вона піклувалася про дітей і господарювала. Споріднення дотримувалося за материнською лінією. Роди об'єднувалися у племена в результаті шлюбних зв'язків, заборонених усередині роду.

Спільність інтересів, виробництва і споживання членів роду обумовили таку організацію соціальної влади, як первісне суспільне самоврядування.

Ознаки первісного суспільного самоврядування:

(1) існувало лише у рамках роду, виражало його волю і ґрунтувалося на кровних зв'язках;

(2) суб'єкт і об'єкт управління збігалися;

(3) органами самоврядування виступали родові збори, тобто збори усіх членів роду (чоловіків і жінок), та старійшини, що обиралися ними;

(4) суспільні справи вирішувалися волевиявленням дорослих членів роду на зборах;

(5) влада старійшин, які перебували на чолі роду, а також воєначальників (обиралися тільки на період воєнних дій) ґрун-

тувалася на авторитеті, досвіді, повазі. Племя управлялося радою старійшин, яка обирала вождя;

(6) посада старійшини не давала ніяких привілеїв. Він працював нарівні з усіма і одержував свою частку, як усі;

(7) відмінностей між правами і обов'язками у членів роду не було.

Отже, суспільна влада збігалася безпосередньо з родовою общиною, не була відокремлена від неї. Єдність, взаємодопомога, співробітництво усіх членів роду, відсутність протилежних інтересів дозволяли родовим зборам без конфліктів вирішувати усі питання.

Відомо, що держави виникають на певному щаблі розвитку суспільства, їхнє виникнення пов'язане з трьома великими суспільними поділами праці:

1) виділенням скотарства як відокремленої сфери суспільної діяльності (засобом обміну стала худоба, яка набула функції грошей);

2) відокремленням ремесла від землеробства (винахід ткацького верстата, оволодіння навичками обробки металів);

3) появою групи людей (купців), зайнятих лише обміном (зосередження багатства в їх руках завдяки посередницькій місії).

У результаті суспільного поділу праці змінилося господарське життя родової общини (залучення військовополонених як робочої сили з метою здобуття додаткового продукту). Жіночий рід змінюється чоловічим (патріархат), де споріднення ведеться за батьківською, а не за материнською лінією. На зміну груповому шлюбу приходять парний шлюб. Інтереси патріархальних сімей вже не повністю збігаються з інтересами роду. З появою сім'ї почалося розкладання родової общини. Виникла селянська община.

Наявність надлишкового продукту дозволила зосередити деяким сім'ям, їх главам, старійшинам, воєначальникам знаряддя праці, запаси товарів, стати власниками відокремлених ділянок землі і рабської сили, захопленої в результаті війн. Розвивалася соціальна неоднорідність суспільства. Майнова нерівність (спочатку — міжродова, а згодом внутрішньородова) стала причиною розшарування суспільства і появи груп людей, які «спеціалізувалися» на виконанні загальносоціальних справ (адміністратори, контролери, скарбники та ін.).

Іншою стає організація влади. Замість зборів членів роду все частіше проводилися лише збори чоловіків. Поступово усвідомлювалася важливість гарного управління, керівництва. Відбувся поділ функцій влади на світську

(управління), військову (військове керівництво), релігійну. Рада старійшин стає органом повсякденного управління. З'являється племінна бюрократія (управлінська, військова, релігійна), яка здійснює управління суспільством вже не лише в його загальних інтересах, але й у власних, групових, класових інтересах.

Знадобилася якісно нова організація, спроможна зберігати і забезпечувати життя суспільства як цілого організму. Виникла необхідність у публічній владі, відокремленій від суспільства, з особливими загонами людей, які займаються лише управлінням і мають можливість здійснювати організований примус. Такою організацією стала держава.

Слід зважити на те, що родова організація поступово еволюціонувала в державу, проходячи певні перехідні стадії, однією з яких була «військова демократія» (органи самоврядування ще зберігаються, але вже нові додержавні структури в особі воєначальника і його дружини набирають сили).

Таким чином, причинами виникнення держави є:

1) необхідність удосконалення управління суспільством, пов'язана з його ускладненням у результаті розвитку виробництва, поділу праці, зміни умов розподілу продуктів, зростання чисельності населення і розшаруванням суспільства на соціальне неоднорідні групи (класи);

2) необхідність підтримання в суспільстві порядку, який забезпечує його соціальну усталеність, що досягається за допомогою загальнообов'язкових соціальних (насамперед юридичних) норм;

3) необхідність придушення опору експлуатованих мас, які виникли в результаті розшарування суспільства на соціальне неоднорідні групи (класи);

4) необхідність захисту території та ведення війн, як оборонних, так і загарбницьких;

5) необхідність організації значних суспільних робіт, об'єднання з цією метою великих груп людей (у ряді країн Азії й Африки).

3. Ознаки держави, що відрізняють її від соціальної (публічної) влади первіснообщинного ладу

Первісний лад	Держава
<p>1) наявність соціально-однорідного позакласового суспільства, що не має антагоністичних протиріч; 2) наявність кровнородино-поділу населення; 3) наявність публічної влади, яка безпосередньо збігається з усім населенням, виражає і захищає інтереси всього суспільства; 4) відсутність апарату примусу, на який могла б спиратися публічна влада; 5) відсутність розподілу функцій у публічної влади; 6) відсутність збору податків із населення; 7) наявність неписаних правил поведінки - звичаїв.</p>	<p>1) поява соціально-неоднорідного, класово-розшарованого суспільства, яке має антагоністичні протиріччя; 2) поява адміністративно-територіального поділу населення (округи, області та ін.); 3) поява публічної влади, відокремленої від населення (державний апарат), яка виражає і захищає інтереси економічно найзабезпеченішої частини (класу) суспільства і виникла в результаті його соціального розшарування; 4) наявність апарату примусу (придушення) — загонів збройних людей у вигляді армії, поліції та ін., -- на який спирається державний апарат; 5) поява певних функцій (законодавчої, виконавчої) у окремих органах публічної влади; 6) поява офіційної системи оподаткування; 7) поява писаних загальнообов'язкових правил поведінки — юридичних норм.</p>

4. Особливості виникнення держав у різних народів світу

Розвиток первісного суспільства в усіх регіонах світу спочатку проходив приблизно однаково. Проте на стадії переходу до держави шляхи різних первісних суспільств розійшлися.

Розрізняють два основні шляхи виникнення держави:

європейський (Афіни, Рим, давньогерманські держави);

східний, азійський (Єгипет, Вавилон, Китай, Індія та ін.).

На Древньому Сході, в Азії та Африці (східний, азійський шлях виникнення держави) перші держави виникли в зонах поливного землеробства ще в епоху бронзи. Проведення великих громадських робіт із будівництва каналів та інших іригаційних споруд зажадало збереження сільськогосподарської общини і суспільної форми власності на землю. Поступово суспільна власність перетворилася на державну. Приватна власність не придбала істотного значення.

Потреба в спорудженні та експлуатації іригаційних систем, необхідність у надійному їх захисті створювали природне підґрунтя для самостійної публічної влади. Основою її стало родоплемінне вельможне панство — общинне «чиновництво», яке виступало організатором виробництва і виконувало адміністративні функції. Ця особлива група посадових осіб створила апарат державної влади, що складався.

Східні держави — деспотичні монархії — не мали ясно вираженої класової диференціації. Тут держава стала й організатором виробництва, й правителем над членами общини, їх експлуататором. Родоплемінне вельможне панство привласнювало не самі засоби виробництва, а управління ними. Маючи у власному розпорядженні якісь матеріальні блага, воно втрачало їх разом з утратою посади. Значення приватної власності, яка посідала певне місце в країнах Давнього Сходу, було невеликим. Раби, як правило, були власністю держави або церкви, але не приватних осіб.

Особлива роль відводилася божественному освяченню влади. Родове вельможне панство прагнуло зберегти своє становище і владу як дані Богом, Правитель проголошувався носієм Божої волі, посередником між Богом і людьми. Так відбувався процес сакралізації влади — проголошення її священною, непорушною, недоторканною.

Особливості виникнення держав східного типу:

1	основу економічних відносин складає державна форма власності;
2	приватна власність має другорядний характер;
3	державна влада є деспотичною;
4	є потужний чиновницький апарат;

4	відбувається сакралізація (освячення) влади;
6	встановлюються застій і нерухомість у суспільстві, яке протягом століть не розвивається.

На території Європи (європейський шлях виникнення держави*) головним чинником утворення держави було класове розшарування суспільства в зв'язку із формуванням приватної власності на землю, худобу, рабів. У південній Європі держави виникли в епоху заліза. Там не були потрібні такі громадські роботи, як у разі східного (азіатського) шляху виникнення держав. У результаті розкладання общин виникла або приватна власність на землю (Афіни, Рим), або приватне землекористування зі збереженням державної власності (Спарта).

В Афінах появу держави нерідко називають класичною формою походження держави. Вона виникла безпосередньо із внутрішніх, класових протиріч, які розвилися в надрах родоплемінного суспільства.

У Давньому Римі процес формування класів і держави внаслідок цілої низки причин гальмувався, і перехідний до держави період розтягся на століття. В основному процес утворення держави в Давньому Римі був таким же, як і в Афінах, лише супроводжувався боротьбою плебеїв (прийшлого населення) проти патриціїв (римського родового вельможного панства). Плебеї — особисто вільні, не пов'язані з римським родом, мали торгове і промислове багатство. Боротьбою проти патриціїв за владу вони стимулювали розкладання родоплемінного ладу і утворення держави.

У Давній Спарті поява держави була обумовлена не лише внутрішньоєкономічними причинами, а й завойовницькими походами, у результаті яких завойоване населення ставало не особистими рабами завойовника, а общинними рабами (ілотами). Перевищення кількості ілотів над спартанцями і страх загрози повстання з їх боку зумовили формування держави на підґрунті специфічної форми землекористування. Тут приватна власність на землю і рабів не допускалася, земля розподілялася порівну серед общинників на правах володіння.

У давніх германців утворення держави було прискорене завоюванням значних територій Римської імперії. Родова організація не була пристосована для панування над завойованими територіями. Це призвело до розвитку прафеодального (або ранньофеодального) ладу на землі колись-то могутньої Римської

Ф.Енгельс у роботі «Походження сім'ї, приватної власності і держави» називає три форми виникнення держави: пфінську, римську, німецьку.

імперії¹. Шляхом виникнення прафеодальної держави із первісного ладу йшов розвиток і держав на території Європи (Ірландія), в Давній (Київській) Русі, в Азії у арабів і т.д. У Київській Русі формування ранньофеодальної державності супроводжувалося запрошенням на князювання варягів.

В утворенні кожної держави має значення цілий комплекс причин — економічних, політичних, внутрішніх, зовнішніх, тому що виникнення держави у кожного народу має свої особливості, характеризується певними рисами.

Є чимало народів і націй, що створили свої держави лише у ХХ столітті. Внаслідок конкретних історичних причин вони або ніколи не мали власної держави, або втратили ранню державність і тривалий час входили до складу інших багатонаціональних держав, відчували національні утиски з боку пануючої влади основної нації (наприклад, Україна у складі дореволюційної Росії). Багато хто з них зуміли домогтися власної державності у ХХ ст. в результаті реалізації права націй на політичне самовизначення. Ця причина була вирішальною, її супроводжувала характерна для виникнення ранніх держав соціальна неоднорідність суспільства, його суперечливість. Такі держави утворилися в процесі ліквідації імперій, колоній, суверенізації державноподібних утворень.

Так, на руїнах колишніх колоніальних імперій в Азії, Африці, Латинській Америці, Океанії з середини 50-х років ХХ ст. виникло понад 90 нових держав, їх кількість у наші дні зростає. Поповнив ряди нових держав розпад СРСР. До держав, що утворилися внаслідок розпаду СРСР, належать Україна² та інші країни СНД.

¹ Цей лад скоріше був прафеодальним чи ранньофеодальним (селяни зберігали волю і власність на землю, знать не мала великої земельної власності), ніж феодальним. Феодальний лад, на відміну від прафеодального, характеризується такими класичними ознаками, як закріплення несвободи селянина і наявність великої земельної власності землевласника.

² Боротьба за державність України йшла протягом сторіч з більш-меншим успіхом. Це - народно-визвольна боротьба українського народу 1648—1654 рр. під керівництвом Б. Хмельницького. Це й спроби 1.Мазепи у 1709р. використати російсько-шведську війну з метою створення самостійної України. Це - події початку ХХ ст., коли була проголошена Українська Народна Республіка (УНР) на чолі з М. Грушевським. а також - Гетьманат П. Скоропадського, Директорія УНР, ЗУНР. Сюди належить і майже 70-літній період існування радянської України у складі СРСР. Державність самостійної незалежної України не набула стійкого характеру в зазначені періоди її виникнення чи спроб створення. Відновлення нової незалежної України